

СТОРИНКАМИ КИЇВСЬКОЇ МЕМУАРИСТИКИ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

(до 150-річчя від дня народження Тетяни Щепкіної-Куперник)¹

У досить насиченому мемуарному тексті Києва кінця ХІХ століття спогади Тетяни Львівни Щепкіної-Куперник займають скромне місце та майже обійдені увагою киевознавців. Треба зазначити, що й загалом київські мемуари залишаються вкрай мало дослідженими. В останні роки з'явилася низка добре підготовлених публікацій, які будуть згадані нижче, але цього мало для Києва в одну з найяскравіших епох його історії та розвитку. Тим паче є сенс, з нагоди ювілею, нагадати про невеликі київські спогади самої Т. Щепкіної-Куперник та деяких її сучасників, які були пов'язані з нашим містом.

Ім'я Тетяни Львівни Щепкіної-Куперник (1874–1952) добре відоме читачам світової літературної класики. Мабуть, не так її власні твори (вона писала як прозу, так і вірші, і п'єси), скільки саме переклади десятків знаменитих авторів, серед яких У. Шекспір, Е. Ростан, Ж.-Б. Мольєр, М. Метерлінк, Г. Ібсен, Л. Керролл, М. Твен, Р. Бернс та ряд інших, залишили її ім'я в історії словесності першої половини ХХ ст. Едмон Ростан, автор

---

¹ Щиро вдячна завідувачці науково-експозиційного відділу «Київ 2-ї пол. ХVІІ – поч. ХХ ст.» Музею історії міста Києва Ользі Друг за допомогу в підготовці статті.

п'єси «Сірано де Бержерак», яка стала світовою театральною класикою, писав у 1897 році Щепкіної-Куперник, що, знаючи її талант та чудові переклади його п'єс, він хоче, щоб і надалі саме вона перекладала його твори, для чого навіть обіцяв надсилати свої рукописи.

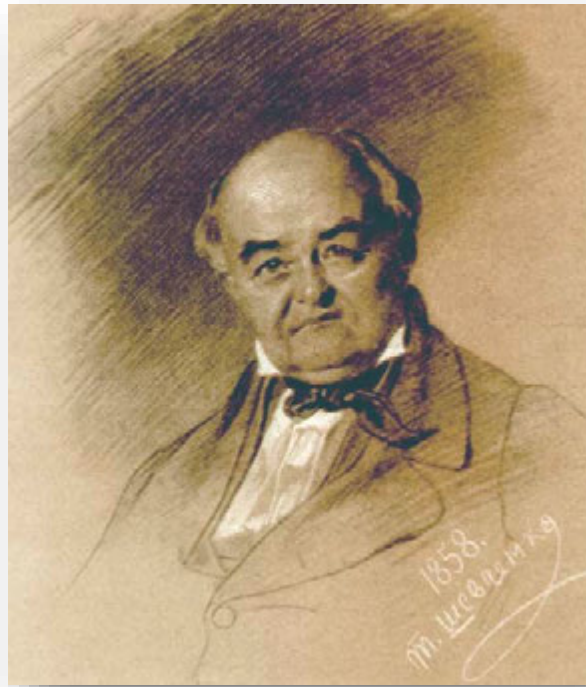
Але ми сьогодні говоримо не про перекладачку, а про мемуаристку Щепкіну-Куперник. Ще підлітком, у 80-х роках XIX ст., вона жила деякий час у Києві. Це був досить короткий період, але через багато років у своїх спогадах вона присвятила місту окремий розділ. Точніше буде сказати, що глава, названа «Києв», оповідає не стільки про саме місто, скільки про деяких людей, що жили в Києві, про заняття самої Тані, її особисті переживання й почуття, «внутрішні» обставини, побут.

Тут немає відомих за іншими спогадами чи записками мандрівників описів київських пам'яток, храмів, садів, вулиць, дніпровських схилів. Міських реалій обмаль, і згадані Щепкіною-Куперник події, здавалося б, могли відбуватися в будь-якому іншому місці. Ми розуміємо, що для дівчинки-підлітка, яка тяжко переживала розлучення батьків і необхідність жити з батьком, а не з мамою, на той час міста ніби й не існувало. Це вже в інших розділах мемуарів Тетяна Львівна напише, як через багато років, при зустрічі зі старим київським знайомим, «тот киевский май – двадцать лет назад! – стал милым воспоминанием юности, <...> и мы все-таки с каким-то умиленным чувством спросили друг друга: – Помните Киев? Как было хорошо!». Ці «спогади в спогадах» і кілька побіжних штрихів («весь город благоухает сиренью» тощо) перетворюють місто N на знайомий нам неповторний Київ.

Згадуючи і неминуче переосмислюючи свої підліткові враження, мемуаристка додає цікаві риси до наших уявлень про культурну атмосферу міста, про умонастрої інтелігенції та про події, які привертали увагу громадськості, про тих людей, які були своєрідними міськими «достопримечательностями».

Один з них – батько мемуаристки Лев Абрамович Куперник. Йому теж присвячено окремий розділ, і ми ще повернемося до цієї людини, свого часу широковідомої в Києві. Але почнемо з глави, яка пояснює першу частину прізвища Тетяни Львівни. За материнською лінією вона була правнучкою знаменитого актора Михайла Щепкіна. У сім'ї дбайливо зберігали пам'ять про нього і, зокрема, про його дружбу з Тарасом Шевченком.

*Портрет Михайла Щепкіна, виконаний
Тарасом Шевченком*

Спочатку їхнє знайомство було заочним: Щепкін отримав маленьку, скромну на вигляд книжку: «Кобзар» Т. Шевченка українською мовою. Вірші одразу зачарували Щепкіна, і він став пропагувати в літературних та професорських колах Москви (де завжди був бажаним гостем) твори молодого поета і читав їх постійно. Особливо добре він читав «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами» – один з перших віршів Шевченка.

Щепкін дізнався, що Шевченко, як і він сам, із кріпацтва, і захотів з ним познайомитися. У перший же приїзд Шевченка до Москви 1843 року відбулося знайомство, яке дало початок дружбі. Щепкіну було тоді п'ятдесят п'ять років, Шевченку – двадцять дев'ять. Але різниця у віці не заважала міцній дружбі. Вони користувалися кожною можливістю зустрітися, приїздом Шевченка до Москви, гастролями Щепкіна в Києві.

До цього періоду їхньої дружби відноситься вірш Шевченка «Пустка», присвячений Щепкіну: «Заворожи мені, волхве, / Друже сивоусий!». Щепкін-«волхв» заворожував своїм талантом, був чарівником сцени, на якій, до речі, саме в час написання вірша грав у п'єсі І. П. Котляревського «Москаль-чарівник».

Щепкін був одним з тих, хто незмінно підтримував Шевченка всі десять років його заслання. Після звільнення Тарас Григорович одразу ж написав Щепкіну, що мріє побачитися з ним, людиною, за словами Шевченка, із щирим, великим серцем. 70-річний актор, незважаючи на мороз і труднощі пересування на конях, поїхав до Нижнього Новгорода і прожив у Шевченка шість днів. Ці дні залишилися в пам'яті поета як велика радість. У листах знайомим він казав, що Щепкін найніжніший, найщиріший його друг, а у своєму щоденнику поет записав 29 грудня 1857 року: «В 12 часов ночи уехал от меня Михайло Семенович Щепкин <...> Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни! И чем я заплачу тебе, мой старый, мой единый друже? Чем я заплачу тебе за это счастье? Любовью! Но я люблю тебя давно, да и кто, зная тебя, не любит?».

Читаючи спогади правнучки Щепкіна сьогодні, дивуєшся силі дружнього почуття, вірності, щедрості цих людей, над якими були не владні політичний диктат, ідеологічний прес, обивательські фобії.

В «Енциклопедії історії України», в дефініції статті про Лева Куперника, зазначено «адвокат, публіцист, громад. діяч» і одразу додано: «Батько письменниці Т. Щепкіної-Куперник». Спогади доньки наведено в списку літератури про юриста. Дійсно, у спогадах великий розділ присвячений знаменитому адвокату Леву Абрамовичу Купернику (1845-1905). І цей розділ безпосереднє стосується Києва. Не замикаючись у межах своєї професії, Лев Куперник був публіцистом, видавцем, пристрасним бібліофілом, театралом і меломаном, одним із засновників Київського драматичного товариства (певний час навіть очолював його), не лише знавцем, а й меценатом у світі мистецтв. Не буде перебільшенням сказати, що його знав та шанував увесь Київ.

Його біографія та багато епізодів роботи присяжним повіреним увійшли до історії адвокатури, висвітлюються на сторінках юридичної літератури, в Інтернеті. Не ставлячи завдання викладати біографічні відомості, нагадаю лише, що з Києвом він був тісно пов'язаний багато років. Після переїзду сім'ї Куперників із Вільно до Києва, Лев у 15-річному віці закінчив київську гімназію та одразу вступив до Університету Святого Володимира. Хоча йому довелося завершувати навчання в Москві, до Києва він приїжджав спочатку до батьків, а 1877 року переїхав сюди, потім певний час працював в Одесі, але повернувся до Києва і саме тут провів останні роки свого життя.

Спогади Тетяни Львівни відносяться до 1880-х років, коли Куперник був на піку кар'єри, успіху, популярності. Але далеко не кожен сучасник міг знати ті риси процвітаючої людини, які помітила його донька-підліток. Вона бачила, як ця відома, успішна людина постійно навчалася і вдосконалювалася до самої смерті. Талановитий юрист користувався любов'ю прибічників не лише як захисник, який стояв на варті закону та прав людей, але і як людина, яка «страстно сам інтересовалася життям и людьми во всех их проявлениях; рядом с ним люди и сами оживлялись и выявляли свои лучшие стороны». Як писала його донька, в будь-якому «человеческом оркестре» Лев Куперник швидко ставав «первой скрипкой».

Як будь-який мемуарист Тетяна Львівна була суб'єктивною, і можна було б подумати, що коли йшлося про її батька, вона створювала прикрашений образ. Але ми маємо можливість порівняти її розповідь про Лева Куперника з тим, що писали про нього інші сучасники, наприклад, Варвара Миколаївна Цеховська – журналістка, письменниця, яка публікувалася під псевдонімом О. Ольнем. Вона теж залишила дуже цікаві спогади про київське літературне та громадське життя, про журналістські та судові кола, про архітектора Володимира Ніколаєва, художника Вільгельма Котарбінського та багатьох інших. Лева Купернику відведено чимало сторінок – він публікувався у київській періодиці та багато спілкувався із газетниками.

Л. А. Куперник, за словами Ольнем, «очаровательный собеседник, блестящий оратор и софист». Зовнішність його була непривабливою, «но стоило Л. А. заговорить, и его признавали очаровательным». Він дуже багато знав, був дотепний. Ці якості та здібності виявлялися не лише в неформальному спілкуванні, а й у його адвокатській діяльності. Його виступи вирізнялися ораторським красномовством, історичною ерудицією, яскравими імпровізаціями. Його ім'я було обставлено легендами, утім, у Києві переказували й безліч реальних епізодів, у яких виявлялася особистість Куперника. Одна з перших справ молодого адвоката стала знаменним казусом. Лев Абрамович, призначений захищати вбивцю чотирьох людей, переконався, що злочинець є цинічним негідником, і звернувся до суддів з несподіваними для адвоката словами: «Если закон позволяет обвинителю по совести отказаться от обвинения, то я считаю и себя вправе отказаться от защиты <...> Да свершится правосудие!».

У 1880-х роках радник Київського губернського правління Іліодор Прокопович зібрав цілий альбом своїх шаржів та карикатур на відомих мешканців міста – представників влади, чиновників, акторів, військових тощо. Той факт, що шарж на Куперника теж був в альбомі, вкотре підтверджує, що він був особистістю дуже популярною. Київський мемуарист С. Ярон зазначав, що в місті багато хто знав про альбом, і він «производил фурор». Тепер альбом зберігається в Музеї історії міста Києва, і ми можемо побачити, як саме зображено в ньому Лева Куперника.

Неординарність особистості батька Щепкіної-Куперник відзначена і в спогадах Єроніма Ясинського – журналіста, письменника, перекладача. Звичайно, не оминув Куперника увагою і такий уважний київський мемуарист, як Олександр Паталеев. Чесно кажучи, я згадую цих авторів не стільки, щоб підтвердити сказане Тетяною Львівною про

її батька, скільки для того, щоб привернути вашу увагу до мемуарного пласта, без якого неможливо уявити та зрозуміти життя міста наприкінці XIX ст., в епоху, яка передувала драматичним, буремним подіям початку століття XX.

Дуже цінно, що у своїх спогадах Щепкіна-Куперник дає великі уривки з пізніших листів батька, з яких видно, якою напруженою була суспільно-політична ситуація на початку XX ст. У січні–лютому 1902 року місто переживало постійні революційні виступи студентів, робітників. Батька та доньку пов'язувала велика дружба, і він довірливо докладно ділився з Тетяною всіма новинами про київські події, про напружену роботу.

Якщо селянина позбавляли земельного наділу, якщо, користуючись його темністю, його пускали на жебри, якщо пан знущався, селянин казав: «Піду до Києва до Куперника... кажуть – як батько жаліє нас...» – і йшли. Щепкіна-Куперник наводить фразу, яку сама чула: «Где Бог отступился – там еще можно к Купернику пойти». А Шолом-Алейхем у повісті «С ярмарки» писав (не без гумору, звичайно, утім, у кожному жарті є доля жарту) : «Имя Куперника <...> было почти столь же известно и популярно, как, к примеру, имя Александра фон Гумбольдта в Европе или Колумба в Америке».

У вересні 1905 року 59-річний адвокат застудився. Куперник спочатку не звернув на це уваги. Але хвороба швидко прогресувала. 29 вересня він помер, не доживши одного дня до свого 60-річчя.

Ім'я Лева Куперника на сьогодні мало кому відоме, крім правників, звичайно. І крім тих, хто читає спогади про Київ.

Ми підійшли до розділу мемуарів Щепкіної-Куперник, який має назву «Київ». Він починається зі спогадів про дачне життя в Мотовилівці, де на 12-річну Таню мало

звертали уваги, зате вона чутливо сприймала «нервную и повышенную» атмосферу взаємин дорослих. З тексту Щепкіної-Куперник ми практично нічого не дізнаємося про зовнішній вигляд Києва. Ці спогади – цікаві замальовками внутрішнього побутування, занять, стосунків окремих людей та цілих сімейств, як, наприклад, у будинку друзів батька – «барона и баронессы Ш.», у яких легко впізнати родину Рудольфа та Марії Штейнгелів. Утім, назвати це прізвище в 1950 році було неможливо, адже один із синів «барона и баронессы», Федір Штейнгель був членом першого складу Української Центральної Ради, а в часи гетьманської Української Держави – послом у Німеччині, звідки не повернувся через прихід до влади більшовиків.

Отже, приховавши під ініціалом заборонене прізвище, Тетяна Львівна згадувала, як щонеділі і на свята бувала в прекрасному будинку на вулиці Бульварно-Кудрявській, де вирувало цікаве і веселе, повне творчості та фантазії життя: ставилися вистави, випускалася газета, у якій були надруковані перші твори Тані. Її пам'ять зберегла цікаві епізоди, які роблять яскравішими, рельєфнішими наші уявлення про життя київських інтелектуалів, котрі входили до кола знайомих її батька.

*Садиба барона Р. Штейнгеля
на вулиці Бульварно-
Кудрявській*

Чудовий будинок Штейнгелів, який прозвали «Казковим замком», стояв у величезному парку. Будинок був обставлений усередині з великим особистим смаком. Тут були і величезний музичний зал із двома роялями та арфою, і прекрасна бібліотека.

*Парк «Казкового замку» Штейнгелів
на вул. Бульварно-Кудрявській*

*Одна з віталень
«Казкового замку»
Штейнгелів на
вул. Бульварно-Кудрявській*

Театральні та домашні ювілейні зустрічі, читання, вистави – як вони контрастували з гімназійним життям, яке, за словами мемуаристки, зливалося у якесь бліде тло. Утім, читати про київську (на жаль, не названу) приватну гімназію цікаво. Кімнатка кастелянші, «кроткая» класна дама, «добряк-учитель» словесності, літературні твори... Де ще можна дізнатися такі невловимі подробиці про випускні іспити та інші «секрети» гімназійного життя? Ну, хіба що в Паустовського в його дивовижній «Повести о жизни». Щепкіна-Куперник завершила гімназійне оповідання суворим вироком, що гімназія її нічому не навчила. Мабуть, і справді, порівняно з блискучим оточенням поза стінами гімназії, здібній дівчинці було нудно за партою. Але наважусь припустити, що критика гімназії була ще й прихованим «компліментом» радянській школі.

Сучасний вигляд будинку Штейнгелів на вул. Бульварно-Кудрявській, 27

Саме в Києві Щепкіна-Куперник почала писати, відкрила в собі здатність віршувати, уперше виступила перед публікою. Тут вона познайомилася з дітьми циркового антрепренера Вільгельма Сура, захопилася цирком і навіть мріяла стати циркачкою. Вона згадує «хорошеньку Ольгу в газових юбочках», ту саму Ольгу Сур, ім'ям якої названо зворушливе оповідання О. Купріна. У Києві почалося захоплення театром, тут зовсім юна дівчинка познайомилася зі знаменитими акторами, які гастролювали в місті.

Проте з появою у Лева Куперника нової сім'ї та його від'їздом до Одеси київське життя Тані добігало кінця. Останні місяці їй довелося провести в батьків Куперника в маленькому будиночку на самому розі Хрещатика біля міського саду.

Через кілька місяців перебування в будинку, де панувала непривітна бабуся, Таня була рада виїхати з Києва. Починалося нове життя...

Почитайте її спогади – отримаєте насолоду від доброго гумору, світлого житейського, без злосливого осуду, погляду на людей, на події, на минуле.

Джерела та література

Бароны-бизнесмены. URL: <https://www.interestny.kiev.ua/ru/baronyi-biznesmenyi/>.

Замок барона Штейнгеля. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA_%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%A8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D1%8F.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: наук.-допом. бібліогр. покажчик: у 3 т., 14 кн. Т. 1: Хронологічний літопис міста Києва, кн. 2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Київ, 2009.

Ольнем О. Н. 1913. Из репортерских воспоминаний. *Голос Минувшего*. Июль, 7, с. 123–159; 8, с. 119–151.

Паталєєв, О. В. 2008. *Старий Київ: зі спогадів Старого Грішника*. Київ.

Сологуб, Н. М. *Про історію вислову «Заворожи мені, волхве»*. URL: <http://kulturomov.uiv.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine35-22.pdf>.

Стельмах, В. Замок барона Штейнгеля. URL: <https://the-city.kiev.ua/ru/article/zamok-barona-shteyngelya-120>.

Усенко, І. Б., Чисніков, В. М. 2008. Куперник, Лев Абрамович. *Енциклопедія історії України*. Т. 5: Кон–Кю. Київ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kupernik_L.

Шевченко, Т. Г. 1988. *Автобіографія. Дневник*. Київ.

Щепкина-Куперник, Т. Л. 2006. *«Дни моей жизни» и другие воспоминания*. Москва.

Ярон, С. Г. 2017. *Київ у 80-х роках. Спогади старожила*. Київ.

Ясинский, И. 1926. *Роман моей жизни. Книга воспоминаний*. Москва; Ленинград.

Тетяна Ананьєва
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви